

प्रकरण सहावे

उपसंहार

‘फुले-आंबेडकरी साहित्य’ हा फुले-आंबेडकरांच्या कृतिशील वैचारिक चळवळीचाच परिपाक आहे. क्रांतीबा जोतीराव फुले यांनी १८५३ रोजी मराठी ग्रंथकार सभेस लिहिलेले पत्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १९३५ च्या विचारक्रांतीशी व १९५६ च्या धम्मक्रांतीशी या साहित्याची नाळ जोडलेली आहे. १९९१ पासून क्रांतीबा फुले यांची स्मृतीशताब्दी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जन्मशताब्दी यांचा सुयोग्य मेळ साधून हा साहित्यप्रवाह जोमदारपणे साहित्याच्या प्रांगणात वाटचाल करत आहे. आज ‘फुले-आंबेडकरी साहित्याचा’ हा प्रवाह अधिक समर्थ व प्रभावशाली करण्यामध्ये अनेक साहित्यिक आपले योगदान देत आहेत. त्यापैकी प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे हे एक आहेत. एक निश्चित व वैचारिक भूमिका घेऊन लेखन करणारे साहित्यिक म्हणून ते ओळखले जातात. मराठी साहित्याला एक आगळी-वेगळी दिशा देणाऱ्या प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या ‘परिव्राजक’ या कथासंग्रहावर परिपूर्ण असे संशोधन झालेले नाही म्हणून प्रस्तुत प्रबंधिकेत ‘परिव्राजक’ या कथा संग्रहाचा अभ्यास या विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘परिव्राजक’ या कथासंग्रहाचा अभ्यास करताना त्यातील विविध विषयांचा अभ्यास करता यावा म्हणून एकूणच या अभ्यासाचे सहा प्रकरणांत विभाजन केले आहे ते पुढीप्रमाणे -

प्रकरण पहिले	-	‘फुले-आंबेडकरी साहित्य संकल्पना’
प्रकरण दुसरे	-	‘फुले-आंबेडकरी कथा व ‘परिव्राजक’
प्रकरण तिसरे	-	‘परिव्राजक’ या कथा संग्रहातील तत्त्वज्ञान
प्रकरण चौथे	-	‘परिव्राजक’ मधील आशय-अभिव्यक्ती’
प्रकरण पाचवे	-	‘परिव्राजक’ मधील व्यक्तिरेखा व भाषाशैली
प्रकरण सहावे	-	उपसंहार.

पहिल्या प्रकरणात ‘फुले-आंबेडकरी साहित्य संकल्पनेचा’ आढावा घेतला आहे ज्या साहित्यातन फुले-आंबेडकरी विचार जाणीव आविष्कृत होते तसेच या विचार

जाणिवेशी सुसंगत वर्तन करण्याची प्रेरणा मिळते ते साहित्य फुले-आंबेडकरी साहित्य होय. या प्रेरणेतूनच या साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

१९५६ चा धम्मक्रांतीनंतर अनेक घटना घडामोडी, स्थित्यंतरे झाली. त्याचा परिणाम साहित्यावरही झाला. प्रामुख्याने १९९१ नंतर 'फुले-आंबेडकरांची विचार, प्रेरणा प्रमाण मानुन अनेक साहित्यिक, साहित्यनिर्मिती करू लागले. फुले-आंबेडकरी विचारांच्या प्रकाशात जीवनात आलेले अनुभव तपासून त्यातून प्रवाही झालेली फुले-आंबेडकरी जाणीव आविष्कृत करू लागले. दुःख, दुःखविरोधात लढण्यासाठी मानवाठायी सामर्थ्य निर्माण करून अस्तित्वहीन माणसाची अस्मिता जागी करून दबलेल्या, पिचलेल्या समाजाला जागृत ज्ञानसंपन्न बनवू लागले. तसेच जातीविरहित, मानवतावादी, सुसंपन्न विश्वाची निर्मिती करण्यासाठी 'फुले-आंबेडकरी साहित्य' हा साहित्य प्रवाह सकस, जोमदार ठरलेला आहे. प्रामुख्याने याचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणात फुले-आंबेडकरी कथा व 'परिव्राजक' चे वेगळेपण अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'फुले-आंबेडकरांचे' विचार प्रमाण मानुन प्रामुख्याने तिसऱ्या पिढीतील साहित्यिकांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही मानवी मूल्ये साहित्यातून आविष्कृत केली. याला 'कथा' ही साहित्य प्रकारही अपवाद नाही. फुले-आंबेडकरी साहित्यात कथेला एक विशेष असे स्थान आहे. यापूर्वी हा प्रवाह प्रमाण मानुन नसले तरी फुले-आंबेडकर विचार प्रणालीचा प्रभाव असणारे साहित्यिक निर्माण होत होते. कथा या वाढ.मय प्रकारामध्ये अण्णा भाऊ साठे, बंधु माधव, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, वामन होवाळ, दया पवार, योगीराज वाघमारे, माधव कोंडविलकर, प्रल्हाद चेंदवणकर, सुधाकर गायकवाड, अविनाश डोळस, इ. कथाकारांनी कथालेखन केले. त्यांच्या कथेमध्ये माणसाच्या जीवनातील व्यथा, वेदना, दुःखाची कारणे आणि ती नष्ट करण्याचा मार्ग, जीवनाकडे पाहण्याची सम्यकदृष्टी याचे दर्शन घडते. तसेच अनेक कथाकारांनी व्यक्तिकेंद्री जीवनानुभवाचे पारंपरिक संकेत नाकारून वाट्याला आलेले जीवन हा समाजव्यवस्थेचाच परिपाक आहे. त्याचे विश्लेषण, कारणमीमांसा केलेली दिसून येते. असे

असले तरी कथेला ठराविक रंगरूपातून मुक्त करून नवे परिमाण देणाऱ्या प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या 'परिव्राजक' या कथासंग्रहाचे आशय-अभिव्यक्ती, तत्त्वज्ञान, व्यक्तिरेखा, भाषाशैली इ. अनेक अंगांनी वेगळेपण सांगण्याचा प्रस्तुत प्रकरणांत प्रयत्न केलेला आहे.

तिसऱ्या प्रकरणांत 'परिव्राजक' मधील तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केलेला आहे. प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे हे 'फुले-आंबेडकरी' चळवळीतील ज्येष्ठ, सक्रीय कार्यकर्ते असून फुले-आंबेडकरी विचारधारा, बौद्ध संस्कृतीतील मूल्ये, शिक्षण, साहित्य, समीक्षा, तत्त्वज्ञान हे त्यांच्या व्यासंग, लेखन, चिंतनाचे विषय बनून राहिलेले आहेत. त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या लेखनांमध्ये पहावयास मिळते.

अजरामर बौद्ध तत्त्वज्ञानाने जिवंत झालेल्या दगडी मूर्ती अर्थहीन, संवेदनहीन, मृत माणसांच्या जगात जीवन जगण्याची इच्छा निर्माण करतात. ही जीवनदृष्टी खूप कांही सांगून जाते. 'परिव्राजक' मधील धम्माचा प्रभाव असणाऱ्या व्यक्तिरेखा धम्मतत्त्वज्ञानाला कृतीची जोड देतात. या तत्त्वज्ञानाने भारावून जगणं आणि जगविणं मूल्यवान बनवितात. तसेच जग हे धम्मराज्य बनविण्यासाठी अहर्निश कार्य करताना दिसतात. धम्मतत्त्वज्ञानांमुळे फक्त वस्करणी बदल होत नाहीत तर सामाजिक मूल्य, दैनंदिन जीवन जगण्याच्या पद्धती, नवी दिशा, नवा दृष्टिकोन, नवीन विचार विश्वाची व ज्ञान व्यवस्थेची निर्मिती ही भारतीय समाज व्यवस्थेला धम्मामुळे मिळालेली सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे. याकडे यातील कथा आपले लक्ष वेधतात. 'फुले-आंबेडकरांच्या कृतिशील, मानवतावादी दृष्टिकोनातून प्रवाही झालेले प्रज्ञा व करुणेचे तत्त्वज्ञान या अनुषंगाने प्रस्तुत प्रकरणांत मांडणी केली आहे.

'परिव्राजक' मधील आशय-अभिव्यक्ती' या चौथ्या प्रकरणात 'परिव्राजक' या कथासंग्रहातील सर्वच कथा या आशय-अभिव्यक्त्याच्या दृष्टिकोनातून मराठी कथा प्रवाहाला कलाटणी देणाऱ्या आहेत. या अनुषंगाने मांडणी केलेली आहे.

दैववाद, रुढी, परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, विघातक कृती-उक्तीला, सम्यक मार्गाने विरोध करणाऱ्या तसेच स्वातंत्र्य, समता, न्याय, विश्वबंधुता, प्रज्ञा,

शील, करुणा, मैत्री या मानवी मूल्यांची जाणीव करून देणाऱ्या धम्माचे चित्रण कथेतून प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांनी केले आहे. मानवजातीच्या दुःखाकडे सामाजिक कारणांच्या जोडीनेच मानवी मनाचे व जीवनाचे समग्र आकलन लेखक गौतमीपुत्र कांबळे करू पाहतात. त्यांच्या कथेतील दृष्टिकोनाचा व्यापकपणा, विशाल मानवतेचे अधिष्ठान, जीवनाकडे पाहण्याची तत्त्वज्ञानात्मक पातळी व मानवी समग्रतेचे आकलन यांचा समावेश समकालीन कथा प्रवाहात होताना आढळत नाही. कारण 'फुले-आंबेडकरी' जीवनजाणीवा, तत्त्वज्ञान या कथांतून प्रवाही झालेले आहे. सामान्य माणसाच्या अस्तित्वाचा, त्यांच्याशी संबंधित मूळ समस्यांचा, वृत्ती-प्रवृत्तींचा शोध घेणाऱ्या 'परिव्राजक' मधील कथा असल्या तरी कांहीतरी मौलिक देवून जातात. यातील पात्रांचे शोध प्रश्नांच्या स्वरूपात परावर्तित होऊन मांडले जातात. तेव्हा ते केवळ त्या पात्रांपुरते न राहता तुमच्या- आमच्या सर्वांचे होऊन जातात. ही कथाकाराची जीवनदृष्टी अप्रतिम आहे. ती यातील आशयातून प्रकट होते.

साहित्य, चित्र, शिल्प, नृत्य या विविध कलांना वास्तव प्रश्नांच्या माध्यमातून वाचक भिडतो ते प्रश्न निश्चितच आजचे आहेत. याचे भान येते. कथानक रचनेचा विचार करताना यातील सर्वच कथा, कथेचा प्रारंभ, मध्य, शेवट करण्याचे पारंपरिक संकेत धुडकारतात. एका ही कथेचा शेवट शोकांत झालेला नाही. हे या कथानक रचनेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांचे कथाविश्व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी निगडित असल्यामुळे त्यांच्या कथेतील परिसर, निसर्ग चित्रण, कालखंडाचे चित्रण, स्वतंत्र न येता कथेच्या ओंघातच येते आणि कथेचा अविभाज्य भाग बनून जाते. या बरोबरच कथेतील प्रत्ययकारी घटना प्रसंग, स्थळाचे वैविध्य, काळाचे दीर्घ अवकाश (कॅनव्हास) कथानकांतील विविध कलांचा अंतर्भाव, शब्द, चित्र, कलेच्या मर्यादा, कथेतील कहाणी-उपकहाणी, नाट्यात्मकता याचे आलेले चित्रण कथेला एका वेगळ्या उंचीपर्यंत घेवून जाते. यातील सर्वच घटकांत वाचकांना गुंतवून ठेवण्याचे सामर्थ्य असल्याचे दिसून येते.

पाचव्या प्रकरणात 'परिव्राजक' मधील व्यक्तिरेखा व भाषाशैली' यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांनी व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून विविध वृत्ती-प्रवृत्ती जशाच्या तशा मांडून मानवी जीवनाचा व्यापक पट उलगडून दाखविला आहे. माणसाचे जगणे, जगण्यातील गुणावगुण मांडण्यात प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यशस्वी झाल्याचे दिसते. 'परिव्राजक' या कथासंग्रहातील लहान-मोठ्या, गौण व्यक्तिरेखाही कथानकाला गती देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करताना दिसतात. व्यक्तिरेखांचे शोध व ध्यास मानवी जीवनाच्या समस्येतूनच निर्माण झाले असले तरी मानवी करुणेपोटीच प्रकट होतात. त्यांनी जगण्यातून मांडलेले प्रश्न ठोस स्वरूपात परावर्तित होतात तेव्हा त्याची सार्वत्रिकता जाणवते. पात्रांची अपरिचित नांवे, पार्श्वभूमी, ध्यास, मानवी जीवनाकडे पाहण्याची संमजस दृष्टी देऊन जातात. पात्रांनी दाखविलेल्या विवेक, संयम, विरोधी मताचा आदर करण्याची नम्रता, त्या पात्रांवरील तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दाखवून जाते.

भाषाशैलीचा विचार करताना प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांनी भाषिक अभिव्यक्ती करताना तत्त्वज्ञान, आशय, कालखंड, भाषा यांचे भान ठेवूनच लेखनशैलीचा वापर केला आहे. मुळातच लेखक गंभीर प्रवृत्तीचा असल्याने लेखनाची भाषा ही गंभीर बनली आहे. वस्तुनिष्ठता व तटस्थता हे त्यांच्या भाषेचे वैशिष्ट्य होय. पारंपरिक, अलंकारिक सौंदर्यवादी भाषेपेक्षा 'परिव्राजक' मधील कथेची भाषा वेगळी आहे. त्यामधील तात्त्विक व कूट भाषाशैलीचे कोणाशीही नाते सांगता येत नाही. कथेच्या सुरवातीस लांब पल्लेदार दीर्घ वाक्यरचना आढळते. पण शेवटांकडे जाताना आटोपशीर वाक्यरचनेचा लेखकाने वापर केला आहे. तसेच व्यक्ती, वातावरण, घटना-प्रसंग, व्यक्तिरेखांच्यावरील प्रभावांनुसार भाषा वापरून नवनिर्मिती साधलेली आहे. आशय-अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांनी जीवनविषयक जाणिवांशी एकरूप झालेली शब्दसंपदा व भाषाशैलीच्या बाबतीमध्ये वेगळेपण जपले आहे. आणि अत्यंत अनुरूप, समर्थ भाषा वारून मराठी कथेच्या भाषा वापराची कक्षा विस्तारून मराठी साहित्याच्या भाषेमध्ये लक्षणीय भर घातली आहे.

प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे यांनी परिवर्तनवादी चळवळीमध्ये काम करताना प्रत्यक्षात आलेले अनुभव, निर्माण झालेल्या समस्या, दुःखाने घेरलेली माणसे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. हे करत असताना आपल्याला पक्कं भान असलेली विचारप्रणाली, तत्त्वज्ञान 'परिव्राजक' मधील कथांच्या रूपातून वाचकांसमोर आणण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. म्हणून केवळ 'फुले-आंबेडकरी' कथेच्या क्षेत्रातच नव्हे तर अखिल मराठी कथाकारांच्या मध्ये त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.